

СПЕЦІАЛЬНІ ДОСЛІДНИЦЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ (1976-1991 РР.)

У статті проводиться уточнення поняття «спеціальна дослідницька організація» та дається результуюче визначення. У руслі вивчення еволюції вітчизняних груп інтересів цього типу розглядається їх діяльність у межах дисидентського руху та періоду «перебудови».

Ключові слова: спеціальні дослідницькі організації (СДО), групи інтересів, дисидентський рух, Гельсінський рух, «перебудова», Українська Гельсінська Група (УГГ), Українська Гельсінська Спілка (УГС), Меморіал.

В статье проводится уточнение понятия «специальная исследовательская организация» и дается результирующее определение. В русле исследования эволюции этого типа отечественных групп интересов рассматривается их деятельность в рамках диссидентского движения и периода «перестройки».

Ключевые слова: специальные исследовательские организации (СИО), группы интересов, диссидентское движение, Хельсинское движение, «перестройка», Украинская Хельсинская Группа (УХГ), Украинский Хельсинский Союз (УХЗ), Мемориал.

Specification of the term «special research organizations», resulted in the accurate definition, is drawing in the article. While studying development dynamics of these domestic interest groups, their activities, within the bounds of dissident movement and the period of «perestroika», were examined.

Key words: special research organizations (SRO), interest groups, dissident movement, Helsinki movement, «perestroika», Ukrainian Helsinki Group (UHG), Ukrainian Helsinki Union (UHU), Memorial.

Одним із проявів рівня демократичності того чи іншого режиму виступає присутність з-поміж багатьох груп інтересів та активна діяльність окремого їх типу – спеціальних дослідницьких організацій (далі СДО). Ефективне функціонування цього елемента політичної системи демократичних країн дає підстави говорити про значну їх стійкість, оскільки, будучи посередниками між владою та громадянським суспільством, СДО забезпечують потужний обмін інформацією, сприяючи у такий спосіб швидкій адаптації держави до потреб суспільства і навпаки. «Ці організації є невід'ємним елементом сучасного політичного процесу як у межах національних демократичних держав, так і у світовому масштабі. У розвинутих країнах СДО та політичні експерти розглядаються як повноправні учасники публічної політики» [6, с. 3]. В Україні ж цей політичний інститут розвивається за формою набагато швидше, ніж за сутністю, що є певним індикатором слабкої адаптивної здатності політичної системи та низького рівня політичної культури населення. Таким чином, вагомість функцій, покладених на СДО, та незадовільний рівень їх розвитку в межах українського політичного простору обумовлюють необхідність глибокого дослідження самого явища та специфіки його функціонування в Україні.

У вітчизняній політичній науці, журналістиці, публіцистиці ці групи інтересів найбільш часто

іменуються «аналітичними центрами», а в США та Західній Європі дуже поширений термін «think tanks». Проте, як зазначалось у попередній статті автора «Спеціальні дослідницькі організації як елемент громадянського суспільства», використання цих визначників, у більшій мірі першого з них, вагомо нівелює сутність самого явища. Тому було запропоновано використовувати поняття «спеціальні дослідницькі організації» (СДО). Взагалі серед спеціалістів, що досліджують ці структури немає єдності щодо їх визначення, а отже і означення. І це зрозуміло, оскільки охопити увесь їх різнобарвний спектр дуже важко. Як зазначає А. Річ, «Існують значні розбіжності у поглядах щодо того, які організації вважати за think tanks (мозкові центри). Іноді до їх числа відносять державні дослідницькі організації, як наприклад, Дослідницьку службу Конгресу (Congressional Research Service) або Бюджетно-контрольне управління (General Accounting Office) США. Часто до цих структур відносять дослідницькі центри та інститути при університетах. В окремих випадках, дослідницькі організації засновані групами інтересів, як AARP's Policy Institute (заснований Американською асоціацією пенсіонерів – Прим. авт.), називають think tanks». Проте вчений, не підтримуючи жодну з цих позицій, визначає СДО як «незалежні, об'єктивні, неприбуткові організації, що

продукують експертизу та ідеї, які виступають основою для здобуття ними підтримки та впливу на політичні процеси» [12, с. 11].

Головним аргументом на захист такого підходу до визначення СДО є те, що ці структури за своєю природою мають два базові компоненти: науковий та політичний. Власне їх політичний потенціал безпосередньо залежить від наукового авторитету, який є основою для здобуття громадської підтримки та конкурентоздатності на політичній арені. Тому державні дослідні організації та дослідні центри при університетах не мають відношення до цього типу суб'єктів політики, оскільки перші обмежені у своїй діяльності політичним курсом влади, а другі суворим контролем академічних кіл. Використання ж критерію об'єктивності, тобто незалежності від будь-яких індивідуальних, групових чи корпоративних інтересів, для визначення СДО не є доцільним у зв'язку з його формальним та відносним характером. Ці організації самі по собі є групами інтересів, тому суттєвої різниці між СДО, створеною за ініціативи експертів, та тією, що виникла як похідна від певної групи інтересів, немає. Як свідчить Д. Абелсон, «Групи інтересів намагаються проводити більш якісну політичну експертизу з метою підвищити свій статус у політичних колах, а СДО, у свою чергу, спостерігають за групами інтересів, щоб дізнатись більше про стратегії лобювання. У результаті інституційні відмінності між ними стають все більш розмитими» [11, с. 530]. Через відносний характер об'єктивності досліджень СДО, через їх, засновану на певному інтересі, природу, критерій неприбутковості також втрачає свій категоричний характер. Таким чином, виходячи з основних ознак цього типу груп інтересів, їх можна визначити як ієрархічно упорядковані об'єднання людей, що мають недержавний статус, а основним вектором діяльності яких виступає продукування в межах наукової методології інтелектуального продукту, орієнтованого на зміну або збереження поточних політичних процесів, а також його безпосередній супровід на політичній арені. Звідси ж можна зробити висновок, що основною ознакою, яка відрізняє СДО від інших дослідницьких організацій чи аналітичних центрів, є їх політичний статус – вони входять до табору перманентно політичних груп інтересів (див. попередню статтю автора «Спеціальні дослідницькі організації як елемент громадянського суспільства»).

Як відомо, дослідницькі організації цього типу виникли на території США та Європи, де вже на початку ХХ ст. були створені перші СДО, у сучасному розумінні цього терміну: Фонд Рассела Сейджа (The Russell Sage Foundation, 1907 р.); Королівський інститут міжнародних відносин (The Royal Institute of International Affairs, 1920 р.) та ін. Активний розвиток цих груп інтересів був помічений у другій половині ХХ ст.

До початку «перебудови» розвиток дослідницьких установ в СРСР повністю контролювався державою. До числа таких структур належали партійні (наприклад, Академія суспільних наук при ЦК КПРС, Інститут суспільних наук при ЦК, партійні школи тощо) та академічні дослідні центри (Інститут світової економіки та міжнародних відносин, Інститут міжнародного робітничого руху, Інститут США та Канади та ін.), а

також підрозділи оперативного аналізу при КДБ, які найбільш активно почали розвиватись за Ю. Андропова [3]. Проте, навіть за такого тотального контролю, в рамках дисидентського руху мали місце організації типу СДО.

Після падіння «шістдесятників» у 1972 р., представники «політичного» та «культурницького» таборів об'єднали свої сили для боротьби проти тоталітарного режиму, використовуючи при цьому законодавство СРСР та підписані ним міжнародні договори, зокрема Гельсінські угоди. Усвідомивши безсилля підпільного протистояння та культурного інакодумства в умовах тоталітарної політичної системи, представники Гельсінського руху обрали саме цю стратегію, оскільки вона дозволяла вести відкриту боротьбу за права та свободи людей. Це значно ускладнювало роботу КДБ, проте, як відомо з історії, режим це не зупинило. Але, не дивлячись на постійний та безмежний тиск, ці організації все ж таки активно функціонували. Найбільш потужною українською правозахисною організацією була Українська Громадська Група Сприяння Виконанню Гельсінських Угод (УГГ), створена у 1976 р. [4]. Членами УГГ були: О. Бердник, Л. Лук'яненко, О. Мешко, Н. Строката, І. Кандиба, М. Руденко, М. Маринович, М. Матусевич, В. Стус, В. Чорновіл та багато інших відомих постатей України. У Декларації зазначалось, що «Українська Група» ставить за мету:

1) Сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією Прав Людини. Домагатися, щоб цей міжнародний правовий документ став основним у відносинах поміж Особою і Державою.

2) Виходячи з переконань, що мир між народами не можна забезпечити без вільних контактів поміж людьми, а також без вільного обміну інформацією та ідеями, активно сприяти виконанню гуманітарних статей Прикінцевого Акту Народи з питань безпеки і співпраці в Європі.

3) Домагатися, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мають обговорюватись підсумки виконання Гельсінських Угод, Україна як суверенна європейська держава і член ООН була представлена окремою делегацією.

4) З метою вільного обміну інформацією та ідеями домагатися акредитування в Україні представників зарубіжної преси, створення незалежних прес-агентств тощо.

Своїм головним завданням Група вважає ознайомлення урядів країн-учасниць і світової громадськості з фактами порушень Загальної Декларації Прав Людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінською Народою, на теренах України. З цією метою Група Сприяння:

а) приймає письмові скарги про порушення Прав Людини і робить усе необхідне, щоб ознайомити з ними уряди, які підписали Гельсінські Угоди, а також світову громадськість;

б) опрацьовує зібрану інформацію про правовий стан в Україні та згідно зі ст. 19 Загальної Декларації Прав Людини поширює її незалежно від державних кордонів;

в) вивчає факти порушення Прав Людини стосовно українців, котрі живуть в інших республіках, щоб

надати тим фактам широкого оприлюднення» [9, с. 22-23].

Також, у Декларації зазначалось, що УГГ не має жодних політичних цілей – виключно гуманітарні. Проте, ця заява скоріше носила формальний характер, продиктований умовами, в яких доводилось працювати. З самого початку своєї діяльності організація фокусувалась на національному питанні, про що свідчить відчутний акцент групи на випадках порушення прав політичних в'язнів, ніж на порушення економічних, релігійних, соціальних прав тощо. Взаємозалежність прав людини в Україні та національних прав українського народу виклав у своїй статті, яку можна вважати програмою групи з 1978 р., «Наші завдання» М. Горинь: «... кожен, хто думає про права людини на Україні, стикається з проблемою національних прав українського народу. Національні права стали вагомою частиною загальнолюдських прав нації, що прагне відстояти себе під сонцем. Саме з засад єдності загальнолюдських і національних прав українських громадян виходила Українська Група сприяння виконанню Гельсінських угод» [10, с. 172].

Результати аналітичної роботи УГГ мали вираження у серії Меморандумів, а з 1978 року група почала випускати «Інформаційний бюлетень», в якому публікувала моніторинг порушень прав людини в Україні, місцях позбавлення волі тощо. Усе це дає підстави охарактеризувати УГГ як ієрархічно упорядковане об'єднання людей недержавного типу, основним вектором діяльності якого виступало продукування в межах наукової методології інтелектуального продукту, орієнтованого на зміну поточних політичних процесів. Отже, Українську Гельсінську Групу можна вважати однією з перших вітчизняних СДО. Будучи з самого початку потенційно політичною силою, тобто тією, яка за сприятливих умов одразу перейшла б до безпосередньої боротьби у якості політичної партії, про що свідчить її трансформація в УГС, а у 1990 році в Українську республіканську партію, УГГ для продовження національної боротьби за тодішніх суспільно-політичних умов обрала формат спеціальної дослідницької організації.

Наприкінці 1980-х років, паралельно із здобуттям Україною незалежності, на її території активізувався процес виникнення спеціальних дослідницьких організацій. Свого роду спусковим механізмом для зростання соціальної динаміки в СРСР та в Україні зокрема став ХХVII з'їзд КПРС (лютий 1986 р.), на якому була прийнята «нова редакція» програми партії. Завдання побудови основ комунізму було замінено курсом на удосконалення соціалізму, що знаменувало зміну вектору реформування СРСР з економічної у політичну площину. М. Горбачов висунув два базові лозунги: «гласність» та «широка демократія». Також на цьому з'їзді була висловлена думка про те, що творча та самодіяльна природа громадських об'єднань в країні реалізується недостатньо, що згодом вилилось у прийняття нормативного документу – «Положення про любительське об'єднання, клуб за інтересом», затвердженого, за ініціативою ЦК ВЛКСМ, 12 міністерствами і відомствами [1, с. 165].

На території України активно починають виникати різного роду неформальні організації (політичні та

філософські клуби, громадські рухи тощо), більшість з яких одразу формувалась на основі спільних інтересів (музика, історія, культура тощо), а згодом політизувалась. «Переважає більшість представників руху дисидентів належала до інтелігенції – своєрідної соціальної групи, яка в силу своїх суспільних функцій особливо гостро відчувала вади тоталітарної системи, радянський суспільно-громадський та культурно-освітній тиск, повсякчасне порушення прав та свобод особистості» [5, с. 80]. У 1987 р. було створено «Товариство Лева», «Комітет підтримки перебудови», «Народний союз сприяння перебудові», «Український культурологічний клуб», які одразу визначили свої політичні орієнтири. Вагоме місце з-поміж неформального руху займала Українська Гельсінська Спілка (УГС), робота якої була відновлена у 1987 році представниками правозахисної організації Українська Гельсінська Група. У 1988 році було оприлюднено «Декларацію принципів», згідно з якою спілка перетворювалась із правозахисної у «типову політичну» організацію. УГС взяла на себе роль інтелектуального центра та лідера демократичної опозиції. «Вона першою в республіці заявила про необхідність побудови самостійної української держави. За її активного сприяння у березні 1989 р. у Львові відбулася перша політична демонстрація і перший за радянських часів політичний страйк. На першотравневу демонстрацію львів'яни уперше в Україні вийшли з синьо-жовтими прапорами [2, с. 563-564]. Уже в червні 1989 р. в Україні діяло більш як 47 тис. неформальних об'єднань, з яких 6957 – соціально-політичної спрямованості, а 1460 – культурно-історичної [8, с. 193]. Деякі з них почали ставити перед собою інформаційно-дослідницькі цілі.

Окрім УГГ та УГС до числа перших українських СДО також можна віднести історико-просвітницьке, правозахисне, благодійне товариство «Меморіал», що утворилося навесні 1988 р. (установчі збори відбулися у березні 1989 р.). Український «Меморіал» входив до Всесоюзного історико-просвітницького, благодійного і правозахисного товариства «Меморіал», почесним головою якого було обрано академіка А. Сахарова, у якості союзної організації. Засновниками товариства виступили: науковці, митці, студентська молодь, активісти демократичного руху тощо. Український «Меморіал» чинив опір залишкам тоталітарної системи шляхом: проведення наукових досліджень політичних репресій, державного терору, громадського опору в СРСР; вів моніторинг прав людини в Україні; реалізовував просвітницьку діяльність через проведення публічних заходів та видавництва; вів пропаганду загальнодемократичних цінностей (організовував мітинги, демонстрації, агітацію на перших демократичних виборах). Завдяки наполегливості членів «Меморіалу» та проведених ним депутатів 17.04.1991 Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» [7].

Таким чином, уже в кінці 70-х років в Україні почали функціонувати об'єднання інтелектуалів, які обґрунтовували та власне боролись за демократичний вектор розвитку нової самостійної держави, створювали позацензурну пресу, організовували мітинги, демонстрації, були свого роду генераторами ідей з болючих

проблем того часу, основою формування суспільно-політичної думки населення. «Ці товариства стали інтегративним центром, навколо якого піднімалися і вирішувалися найактуальніші питання тогочасності, а саме – повернення історичної справедливості й ліквідація «білих плям» у минулому, відновлення прав української мови й надання їй державного статусу, а також забезпечення екологічної безпеки, збереження навколишнього середовища, особливо у світлі наслідків Чорнобильської катастрофи 1986 р.» [5, с. 81].

Українські спеціальні дослідницькі організації у період з другої половини 1970-х років до 1991 року мали такі базові характеристики:

1) використання підтримки громадськості та міжнародного співтовариства у якості основних каналів впливу на поточні політичні процеси;

2) у якості основного ресурсу політичної влади виступають результати дослідницької роботи: моніторинги прав людини, екологічної ситуації в Україні, вивчення масових політичних репресій та громадського опору в СРСР тощо. Цими матеріалами обґрунтовується необхідність зміни суспільно-політичної, економічної, екологічної тощо ситуації в країні. Більшість пропозицій, які звучали у цей період, були породженням революційно-романтичного настрою – не велась робота з розробки чіткої, науково обґрунтованої моделі нової незалежної демократичної держави, відсутність якої якраз і стала причиною великою кількістю перепон на шляху реформування України. Значна кількість юридичних актів, прийнятих першим парламентом України, до якого в тому числі увійшли найбільш значні представники дисидентського руху, мала декларативний характер, не була забезпечена механізмом їхньої реалізації [2, с. 588];

3) СДО існували не як окремі дослідницькі установи, а як широкі громадські об'єднання, які діяли на основі аргументації з чіткою методологією;

4) методи впливу на політичні процеси обмежувались доступними каналами: просвітницька та видавнича діяльність, мітинги, демонстрації тощо – використовувалась схема «поміркованого тиску знизу».

Встановлені ознаки дають можливість стверджувати, що спеціальні дослідницькі організації в Україні 1976-1991 рр. були структурами неповного формату. Для зміни поточного політичного процесу використовувався обмежений набір каналів впливу. У процесі демократичного переходу, а також подальшого розвитку політичного режиму після консолідації, канали, схеми та методи впливу поступово дифе-

ренціюються та вдосконалюються. До каналів впливу, використання яких можливе при недемократичних політичних режимах: СДО – громадянське суспільство та СДО – міжнародне співтовариство, додається канал «СДО – влада». Сучасні СДО, як правило, використовують усі три канали, тому їх можна охарактеризувати як структури повного формату.

З розпадом СРСР була втрачена єдина науково-дослідна інфраструктура, розпались або послабшали наукові колективи, що спричинило розрив між наукою та політикою. Потрібен був певний час для відновлення самодостатності системи. На розвиток СДО в Україні також вплинув заідеологований характер радянської політичної аналітики. Звісно, усе це було слабким стартом для вітчизняних організацій цього типу, що пояснює їх розвиток за схемою «модернізації, що наздоганяє» [6, с. 8].

Вакуум в аналітичному забезпеченні політики, що виник одразу після здобуття Україною незалежності, сформував потребу створення організацій, альтернативних державним, які б контролювали процес прийняття владних рішень, давали їм оцінку та насамперед інтелектуально сприяли реформуванню політичної, економічної, культурної та інших підсистем суспільства. Уже в 1991 році виникають як мінімум дві спеціальні дослідні організації повного формату, які активно діють і сьогодні: Український інститут соціальних досліджень ім. О. О. Яременка та Український незалежний центр політичних досліджень (УНЦПД). Подальший розвиток вітчизняних СДО ініціювався як з середини політичної системи: елементами громадянського суспільства, суб'єктами політичної влади, так і структурами ззовні. Розвиток вітчизняних СДО після 1991 року є предметом подальших досліджень.

Отже, в рамках даної статті було встановлено, що перші вітчизняні СДО виникли як результат боротьби української нації за самовизначення. Період з 1976 до 1991 року можна вважати початковим етапом їх еволюції, визначним насамперед тією обставиною, що ці структури кристалізувались в умовах недемократичного політичного режиму. Встановлені базові ознаки СДО цього періоду дають можливість охарактеризувати їх як широкі громадські об'єднання, які, прагнучи до зміни поточної системи суспільства, у якості основного вектору діяльності мали вплив на громадську думку та міжнародне співтовариство через проведення експертизи, наукових досліджень та розповсюдження отриманих результатів як мотивації до соціальної активності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багмет М. Комсомол та неформальні об'єднання України в період «перебудови» / Михайло Багмет, Світлана Сорока // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 164–181.
2. Бойко О. Д. Історія України : [навчальний посібник] для студентів вищих навчальних закладів. Видання 3-тє, виправлене, доповнене. – К. : Академвидав, 2005. – 688 с.
3. Зайцев Д. Мозговые центры России [Электронный ресурс] / Дмитрий Зайцев // Интернет-журнал «Новая политика». – 16 сентября 2004. – Режим доступа : <http://www.novopol.ru/~mozgovyie-tsentri-rossii-text449.html>.
4. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987) / Харківська правозахисна група; Худож.-оформлювач Б. Захаров. – Харків : Фоліо, 2003. – 144 с.
5. Кухарчук О. Дисидентство як передвісник участі громадських організацій Закарпатської області в суспільно-політичних процесах на початку 1990-х рр. / О. Кухарчук // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 11. – С. 79–83.
6. Неурядові аналітичні центри в Україні: можливості, виклики та перспективи // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 6(90). – 60 с.

7. Овсієнко В. Всеукраїнський «Меморіал» ім. В. Стуса [Електронний ресурс] / Харківська правозахисна група; В. Овсієнко. – Режим доступу: <http://khp.org/archive/index.php?id=1162805152>.
8. Секо Я. Формування націонал-демократичної опозиції до Комуністичної партії України / Я. П. Секо // Інтелігенція і влада. Збірник наукових праць. – 2006. – № 6. – С. 191–200.
9. Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінських угод: В 4 т. Т. 2. : Документи і матеріали. 9 листопада 1976 – 2 липня 1977 / Харківська правозахисна група; Укладач В. В. Овсієнко; Худож.-оформлювач Б. Ф. Бублик. – Харків : Фоліо, 2001. – 196 с.
10. Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінських угод: В 4 т. Т. 3.: Документи і матеріали. Серпень 1976 – 10 грудня 1978 / Харківська правозахисна група; Упорядник В. В. Овсієнко; Худож.-оформлювач Б. Ф. Бублик. – Харків : Фоліо, 2001. – 240 с.
11. Abelson D. Following Suit or Falling Behind? A Comparative Analysis of Think Tanks in Canada and the United States / Donald E. Abelson and Christine M. Carberry // Canadian Journal of Political Science. – 1998. – XXXI:3. – P. 525–556.
12. Rich A. Think tanks, public policy, and the politics of expertise / Andrew Rich. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 258 p.

Рецензенти: **Плохих В. І.**, к.політ.н., доцент;
Громадська Н. А., к.політ.н., доцент.

© Литвиненко В. В., 2012

Дата надходження статті до редколегії 26.01.2011 р.

ЛИТВИНЕНКО Віталій Володимирович – аспірант кафедри політичних наук Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.

Коло наукових інтересів: латентна політика, державне управління.